

Милан Б. Громовић*

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

КРАЈПУТАШ И ЧЕТИРИ АНТИЧКА КУЛТА: БРАНКО В. РАДИЧЕВИЋ И ФИСТЕЛ ДЕ КУЛАНЖ

Сажетак: У раду анализирамо присуство четири античка култа у есеју *Плава линија живоџа: српски сеоски сџоменици и крајџуџаши* (1961) Бранка В. Радичевића: култ мртвих (култ предака), култ породице, култ ватре и култ људске душе. Радичевић се у свом есеју ослања на студију Фистела де Куланжа *Држава сџароџ века* (1895) (*Анџичка држава*, 1956), у којој су изнети увиди у издиференцираност четири античка веровања у контексту античке (западне) цивилизације. Увиђамо да је култ мртвих посредством крајпуташа истовремено и култ живих, због чега је плава линија – „линија живота и смрти“; антички култ породице или породичног завета који подразумева да се упокојенима мора одати адекватна почаст део је наративне основе споменика; култ ватре или неугаслог огњиног пламена део је визуелних представа једноставне пластике портретисања крајпуташа; антички култ људске душе, са основом у метемпсихози и реинкарнацији. Закључујемо рад компаративном спрегом два антрополошка, културолошка и културноисторијска феномена (антички и српски, словенски) и доводимо их у фокус песникове модернистичке тежње да оствари властито поетичко-естетичко стваралачко усмерење у духу елиотовске традиције певања.

Кључне речи: крајпуташ, култ мртвих (култ предака), култ породице, култ ватре, култ људске душе, Бранко В. Радичевић, Фистел де Куланж, *Плава линија живоџа*, *Држава сџароџ века* (*Анџичка држава*), поетика војничког споменика

Кроз два издања свог есеја – *Плава линија живоџа: српски сеоски сџоменици и крајџуџаши* (1961) и *Сеоски надџробни сџоменици и крајџуџаши у Србији* (1965) Бранко В. Радичевић (1925–2001) указао је на модернистичко иманентно-поетичко јединство баштине и поетике олично у, како вели Мелетински (Елеазар Моисеевич Мелетинский), „митском стварању“ (Meletinski 1983: 199) живота и света. У основи, Радичевићево дело комуницира са идејом да су „митови о стварању митови о постанку свих

* milan.gromovic@ff.uns.ac.rs; milangromovic.academia.edu
<https://orcid.org/0000-0002-7947-0691>

предмета од којих се свет састоји“ (Исто: 198) и да је „књижевност генетски повезана с митологијом преко фолклора“ (Исто: 283). Кључни арбитар и органски елемент песникове стваралачке идејности, а затим и свеукупне песничке текстуалности, управо је споменик крајпуташ – са једне стране неизоставни део српског фолклора, а са друге, митски вишеслојан и семиотички разгранат.

Плава линија живоша јесте осврт на етичку, естетичку, религиозну и митолошку компоненту надгробника и крајпуташа. Упадљив цитат из Де Куланжовог дела: „Најтежа казна гласила је: осуђен на смрт и лишен погребља“ (Радичевић 2023: 353) на Бранка В. Радичевића делује лајтмотивски, јер је српски војник (или српски Спартанац) из Великог рата и других бојних вихора истоветно страдао као антички мученик – погубљен је у туђини и гроб му је незнан. Једина институција која га као таквог памти и штити сећање на њ јесте крајпуташ. Есеј Бранка В. Радичевића сагледаћемо кроз визуру Де Куланжовог античког града и свеукупне духовности (веровања) које је полис неговао. У том смислу, песник вешто запажа да српски војник из Великог рата и пређашњих борби, буна, ратова и устанака, овековечењем на крајпуташу доживљава античко „преображење херојског и боговског идеала“ (Ђурић 2003: 88), где долази до промене из ахилејске у одисејску природу:

[А]ко је од *Илијаде*, где се слави Ахилеј, који се одликује телесном снагом, храброшћу и умешношћу, млађа *Одисеја*, где се слави јунаштво које се својом духовном надмоћношћу сналази у свима положајима и савлађује све тешкоће, онда се у томе може видети *преображавање херојског идеала* из телесне јакости у духовну снагу и окретност (Исто: 88, курзив М.Ђ.).

Бранко В. Радичевић своје детињство у југословенској краљевини памти, поред осталог, по причама о ратним згодама српских војника из Првог светског рата, какав је био његов отац Велимир, носилац Албанске споменице. Примитивна пластика сеоских надгробника и крајпуташа у Драгачеву, Чачку и целој западној Србији обележила је Радичевићев дечачки, а, испоставиће се, и уметнички дојам човека и света.¹ Пролазност земаљског живота, трулежност и пропадљивост тела, смрт младих девојака и момака и заборав упокојених након смрти сталне су слике које ће га пратити кроз живот и књижевни рад. Посебно ће бити фасциниран погледом војника са крајпуташа који сведоче жртву и опомињу потомке на величину мира и скупу цену ратничке, цивилне или хајдучке смрти.

Већ у песми „Крајпуташ“ из збирке песама *Земља* Бранко В. Радичевић ће проговорити о својој визији персонификације човеколиких камених

¹ Видети: Лидија Божић, Разговор са Бранком В. Радичевићем за емисију „Људи“ на Радио телевизији Србије: <https://www.youtube.com/watch?v=mCRDQml6Xkw>, приступљено 21. 6. 2024.

споменика. Песма садржи преплет имагинарног унутрашњег монолога погинулог борца и својеврсне когнитивне нарације која као да рашчлањава живот покојника у једној микрокосмичкој визији људског живота уопште. Та визија јасно указује на пролазност земаљског живота у физичком смислу, али и на идејни план живљења – вечног живота у камену, који почиње када путник намерник читајући слова и гледајући скромну графику на крајпуташу удахне смисао гробу без покојника и означеној жртви. Песник, по свему судећи, у духу послератног модернизма учествује у елиотовском систему буђења запостављене баштине и користи поетички систем сродан његовом савременику са којим другује у Сарајеву на почетку стваралачке каријере – Маку Диздару. Песнички поступак оживљавања крајпуташа подсећа на Диздаревог *Каменој сјавача*, у којем је у улози поетичког предлошка стећак као, како запажа Саша Шмуља, „одраз средњовековне културе“ и будилник „тајанства уснулих порука“ (Шмуља 2012: 139).

Четири издања *Плаве линије живоџа*

1. Прво издање Радичевићевог есеја под насловом *Плава линија живоџа: Српски сеоски сјоменици и крајјуџаши* објављено је 1961. године у издању Савремене школе у Београду на латиници. Уредник издања био је Угљеша Крстић.

2. Друго, ћирилично издање из штампе је изашло 1965. године и у извесној мери је промењено, могуће и цензурисано. Уредници су Ото Би-хаљи-Мерин и Јара Рибникар, а издавач Издавачки завод „Југославија“ из Београда. Присвојни придев „српски“ изостављен је из наслова књиге – наслов другог издања гласи: *Сеоски надгробни сјоменици и крајјуџаши у Србији*. Визуелни идентитет другог издања такође привлачи пажњу. На корици тј. омоту књиге изостављена је и предлошко-падежна конструкција „у Србији“. Уредник корица био је Боле Милорадовић. Посве је занимљив податак наведен у књизи – да је ликовни део штампан у Графичком заводу Хрватске, док је текст штампан у Београдском графичком заводу. У другом издању примат је дат формату и фотографијама, док су из текста изостале фусноте и објашњења, као и бројни пасуси и целе реченице, због чега га сматрамо непотпуним.

3. Треће² условно издање Радичевићевог есеја јесте ћирилични ре-принт првог са богато опремљеним графичким прилозима у оквиру изабраних песама под насловом *Вечиџа ђешадија и сродне ђесме* у избору Драгана Хамовића и издању градских библиотека у Гучи/Лучанима и Чачку.

² Под трећим и четвртим издањем подразумевамо објављивање књиге *Плава линија живоџа: српски сеоски сјоменици и крајјуџаши* у оквиру изабраних дела Бранка В. Радичевића, те је реч о условним издањима јер није у питању есеј као самостална монографска публикација.

Хамовић у свом поговору „Лирски мит о ратару и ратнику“ и „Белешци приређивача“ увиђа да је „Бранко В. Радичевић био понајпре учесник далекосежног модернистичког преврата педесетих и шездесетих година 20. века“ и да „*Плава линија живоџа* аутопоетички оцртава песников дубокосежни откривалачки подухват, јер је, сматрамо, есеј иначе више писан у склопу модернистичког занимања за потиснуте слојеве наслеђа него као етнографски рад“ (Хамовић 2016: 174–175). Посве је занимљиво да је, баш као у Радичевићевом делу, и у време антике сама етнологија била есејистички интегрисана у историографију и књижевност, о чему пише Жан Поарије у студији *Историја етнологије* (в. Роарије 1999: 7–8). У овом погледу, модернистички есеј Бранка В. Радичевића, аутореференцијалног и програмског карактера, представља класични антички приступ наслеђу у којем се прошлост аналитички отвара и стваралачки оживљава – реактуализује.

4. Четврто и последње издање *Плаве линије живоџа* такође је ћирилични репринт првог издања, без фотографија, у оквиру изабраних дела Бранка В. Радичевића у едицији „Десет векова српске књижевности“ Издавачког центра Матице српске у Новом Саду. Изабрана дела обухватају све аспекте пищевог дела на 425 страница са библиографијом и хронологијом живота. Уредник издања је Миро Вуксановић, а приређивач Милан Громовић.

Крајпуташ

Радичевићева кованица *крајпуџаш* из сфере околионализма и неологизма прерасла је у активну лексему која је у Матицином једнотомном *Речнику српскога језика* објашњена на следећи начин: „споменик подигнут покрај пута (обично некоме ко је погинуо у рату или у саобраћајној несрећи)“ (2011: 567). Реч крајпуташ и данас живи, а на основу лексикографске одреднице јасно је да је прва асоцијативна веза са њоме – смрт. У духу послератног модернизма и Бранко В. Радичевић се интересује за успавану баштину, а народна представа о смрти, гробљу, надгробнику и крајпуташу постаје интеграл његове песничке поетике. Кованицу „крајпуташ“ песник је, као и другу богату лексему, изнедрио у својој језичкој лабораторији. О томе и сам сведочи:

Такав споменик није ни гробљански ни друмски. Не показује земне остатке. Не представља сеоског делију коме захвално село за особите заслуге подиже белег. То је крајпуташ. Тако сам га назвао. [...] Док диме ратишта – ничу камени војници. Погину у туђини, па се у завичају окамене. И својом истином бодре људе да се одупру непријатељу (Radičević 1961: 9).

Сваки је крајпуташ за Радичевића по једна *catena mundi*, а сви споменици овог типа саображени су у један имагинарни хетеротопични духовни лапидаријум или *axis mundi*. Крајпуташи су раштркани, како етимологија саопштава, „крај путева“ по селима Србије, а писац је могућност за њихово

сабирање у јединствену хетеротопију³ пронашао у процесу њему својствене аутохтоне неосимболистичке апстракције: „Гробља су раштркана. Свако село има своје гробље. Али и поједине породице или задруге сахрањивале су своје изгинуле и умрле претке и потомке у близини кућа, поред друма, на раскрсницама сеоских путева, по шљивицима, ливадама, чак и у шуми. Као да се помишљало на утисак“ (Исто: 12). Однос живота према старом (античком) виђењу смрти премрежава комплетно поетско, прозно и есејистичко дело Бранка В. Радичевића. Јован Делић у Радичевићевој „Војничкој песми“ уочава вертикалу: живи–мртви–свечи где се „војници боре заједно са живима и са свецима, па су у бици помјешани подземни, надземни и небески свијет“ (Делић 2016: 54). У приповеци „Смрт и љубав“ поступак пејзажне дескрипције спроведен је у инверзији, па брежуљци асоцирају на гробља, а зеленило на смрт. У приповеци Ром и Ромкиња спавају на гробљу и сањају смрт, где се персона Смрт доживљава архетипски – као прастара мајка која у своје наручје прима упокојене. Крај Радичевићевог романа *Поноћни свирачи* (1959) завршава се сликом крајпуташа који се „нахерен и шарен од весеља, земаљски [се] смешио на људе који су пролазили друмом“ (Радичевић 1959: 233). Етнографско-лексикографска проза у четворокњижју *Сујеверице и грује речи* и приређене српске народне приче – *Виловска кочија* такође говоре о смрти као активном стању духа и бољим местом тј. стаништем за пресељење душе. У овом сегменту свог стваралаштва и приређивачког рада Бранко В. Радичевић разоткрива исконски логос смрти као *мишски* и *пословични* (в. Радичевић 1989; 1990; 1992; 1995; 1999), што комуницира са начелом Ролана Барта (Roland Barthes) да „мит тежи пословици“ (Bart 1979: 274). Једна од настрашних слика смрти у поезији Бранка В. Радичевића заступљена је у песми „Крцање ораха“ из круга Јасеновачких песама у књизи *Кадионик*, где се визуал песничке слике о пуцању орахове љуске прелива на слику пуцања људске лобање: „Али, још не казах: то подсећа на мозак/ То крцање ораха и неизбежне повреде“ (Радичевић 1990: 20). Бранко Златковић истиче „тематски дослух с мртвачким обредима и обичајима“ (Златковић 2016: 121) у Радичевићевој

³ Описи споменика и гробаља Бранка В. Радичевића, као и подражавање епитафа и визуелних представа у поезији аутентичног епиграмског типа, одговарају Фукоовој теорији хетеротопија из есеја о „Другим местима“. Простор гробља – другог места Мишел Фуко види као хетеротопију која се мења у оквирима културе. Тако су гробља у 19. веку у граду и близу живима, док ће касније бити измештана на периферију, што ће условити перцепцију смрти као болести и статичности. Крајпуташ јесте гробље у малом или својеврсни територијални искорак гробља тј. света мртвих у свет живих, јер је лоциран поред пута којим људи свакодневно пролазе. Поруке на крајпуташима често су у вокативу и комуницирају са *јушником намерником*, што сведочи о њиховој активној социолошкој улози. Радичевић се у свом есеју посве слојевито враћа на старије схватање гробља и смрти, што заслужује посебни научноистраживачки опит (в. Fuko, 2005).

лирици, као и њену везу са предачким веровањем у ђавола. Осврт на смрт на споменицима крајпуташима, како у ликовним тако у литерарним (текстуалним) представама увезује хришћански поглед на свет у којем смрт представља зачетак загробног живота са знатно старијим архетипским сложем доживљаја феномена завршетка људског живота где је „смрт врло често означавана као највеће зло и проклетство људско“ (Николић 2018: 311). Тај дубљи сегмент колективног памћења, нехришћанске и паганске природе, за ову прилику одређујемо као *антички* јер кореспондира са античким култовима дефинисаним у књизи Фистела де Куланжа коју Радичевић цитира или парафразира.⁴

Спрега са антиком

Основна спрега *Плаве линије живоћа* Бранка В. Радичевића и антике јесте јуначко обличе српског војника и античког мученика и хероја-победника Персеја. Пол Дил (Paul Diel) у студији *Симболика у грчкој митологији* истиче снажну везу античког и хришћанског мита: „Пратећи скривени смисао, уочавамо готово потпуну аналогију између мита о Персеју и хришћанског мита о хероју-победнику, аналогију која се простира од рођења до смрти“ (Dil 1991: 107). Као што Персеј, „син Зевса и Акрисидеине кћерке Данаје“ (Срејовић, Цермановић-Кузмановић 2004: 336), добија вечни живот, што се у хришћанству огледа кроз васкрсење Исуса Христа, и српски војник, страдалник у туђини, симболички добија свој трајни лик на крајпуташу.

Радичевић се осврће на антику на више места у свом есеју, указујући на универзалност „хеленске концепције лепоте“ која у свом стожеру има религиозност и религијску свест (Савић Ребац 2015: 772–773). Српске војнике пореди са Хомеровим јунацима:

Хомерови јунаци чак су и плакали. Јунаци се не стиде својих болова. Можда је и то јунаштво: бити јунак а не стидети се патње. Неуки клесар, који је исклесао војничка и невојничка гробља по западној Србији, дозивао је само смех, само грч, само нешто што би неко брзорек одредио као плач, а није плач. Треба послушати брђанску тужаљку. С вечери — кад су набуркана небеса. То није плач. То су чудни обрачуни са смрћу (Радичевић 2023: 345).

Бранко В. Радичевић култ мртвих у свом делу темељи на студији *Античка држава*⁵ Фистела де Куланжа (Numa Denis Fustel de Coulanges,

⁴ У литератури запажамо и друге релевантне претпоставке и дефиниције *старог* схватања смрти код Срба и других словенских народа. Слободан Зечевић овај феномен смешта у контекст *индоевропских веровања* и као доказ указује на спрегу и подударност српских и староиранских представа (в. Зечевић 1982: 25–31).

⁵ Де Куланжова студија први пут је преведена на српски 1895. године под насловом *Држава старог века (Cité antique): студија о култу, праву и установама Грчке и Рима* и представља једино дело Фистела де Куланжа преведено на наш језик. Преводиоци

1830–1889), паришког историчара и политиколога, на шта указују директни цитати и парафразе.⁶ Прво поглавље Де Куланжове студије о античким веровањима доноси објашњење античких култова душе, смрти, ватре и породице. Радичевић, ослањајући се на Куланжа, објашњава важност смрти и крајпуташа који има задатак да је осмишљава, јер је смрт војника без надгробника и места страдања флуидна и неосмишљена:

У старом веку велики злочинци нису кажњавани „чистом“ смртном казном. Најтежа казна гласила је: осуђен на смрт и лишен погребља. Тако ће се његова душа вечито мучити и никада се неће смирити. Отуда светитељство гробља и брига потомака да им преци мирно почивају у земљи. Култ је стар колико и човек. Зато су гробља постала мали градови (Радичевић 2023: 353).

Радичевић парафразира следећу Де Куланжову тврдњу: „У старим државама закон је велике кривце кажњавао казном која се сматрала ужасном, а то је ускраћивање погребља. Тиме је кажњавана сама душа и предавана готово вечном мучењу“ (Куланж 1956: 10). Куланж у даљем разјашњењу указује на примере ове казне код Софокла, Есхила, Еурипида и Лисије и закључује да је реч о системској тековини старих држава и старог света. У *Анџичкој држави* култ мртвих објашњен је као култ узвишених бића, што, у великој мери, одговара Радичевићевом панегиричком односу према епитафима и ликовним представама на крајпуташима: „Мртви су сматрани за света бића. [...] Грци су радо давали мртвима имена подземних богова. [...] Грбови су били храмови ових божанстава“ (Исто: 12).

Антички култ породице или породичног завета да се упокојенима мора одати адекватна почаст део је наративне основе споменика крајпуташа. У антици „религија је била чиста породична“, а „култ мртвих био је истински култ предака“ (Исто: 22), што Радичевић препознаје на крајпуташима и наводи бројне примере са породичним жалом и епитетима патње: „веселник“, „горка смрт“, „тешка погибел“; као и са порукама тешког антигоновског растанка чланова породице од упокојеног којем се гроб не зна. Радичевић и Куланж увиђају спрегу предака и потомака, са разликом у томе да је Де Куланжово гледиште строго историографско, док песник тражи животворни и креативни потенцијал у занемареној баштини. Управо је у тој синтези, како Куланж вели, *породичне религије* кључ модернистичког потенцијала есеја Бранка В. Радичевића. Ово начело тј. антички култ породице песник

овог издања били су Б. А. Прокић и Ж. М. Милосављевић (друго издање под насловом *Анџичка држава* изашло је 1956, а треће издање истог наслова 1998). Иако у Радичевићевом есеју *Плава линија живота* немамо концизан научни апарат, осим навода у фусноти: „Фистел де Куланж, *Анџички траг*“ (Radičević 1961: 42), на основу цитата и парафраза увиђамо да је реч о другом издању које му је било најдоступније.

⁶ О библиографији Фистела де Куланжа видети више у одредницама Чарлса Бемонта (Bemont 1911: 374–375) и Џозефа Макартија (Mekartni 1999: 429–430).

ће разрадити у својој поезији и прози до најситнијих детаља, и када год проговори о смрти говориће о животу, баш као Фистел де Куланж када описује Грке и њихово гледиште:⁷

Била је вечита размена добрих услуга између живих и мртвих сваке породице. Предак је примао од својих потомака низ погребних обеда, тј. једина уживања која је могао имати у другом животу. Потомак је примао од претка помоћ и снагу која му је била потребна у овом животу. Живи није могао да буде без умрлога, нити умрли без живог. Тиме се утврдила чврста веза између свих генерација једне исте породице, и од њих је правила једно тело заувек нераз-
двојно (Куланж 1956: 23).

Култ ватре или неугаслог пламена део је визуелних представа – једноставне пластике портретисања крајпуташа. Док је епитаф упућен путнику намернику и сведочи о месту, времену и каквоћи страдалног удеса српског војника, исклесани портрети и артефакти (књига, труба, коњ, кметовски штап, пушка и др.) говоре о животу војника у свом дому. Основна спрега са домом је огњиште, а са огњиштем ватра. Живост визуелних представа на крајпуташима јесте сјај огњишта које сваком војнику даје засебан идентитет, а ватра огњишта још од антике је „чиста ватра“ и „нека врста моралног бића“ (Исто: 20).

Антички култ увезан је са култом смрти, ватре и породице, где је смрт једнака загробном животу који *сјаји* ватром огњишта и слогом породице. Људска душа у загробном свету, у античком схватању, не напушта породицу: „Изван куће, сасвим близу ње, у оближњој њиви стоји гробница. То је друго боравиште ове породице. Ту почива у заједници неколико генерација предака; смрт их није раздвојила“ (Исто: 26). Песник модерниста заинтересовао се за крајпуташ и због његове посве издиференциране симболике и изопштености из наведеног култа, поред фасцинираности њиме као културноисторијским и идентитетским феноменом. Разлог за то стоји у основној дефиницији крајпуташа – реч је о споменику који сведочи о смрти, а истовремено није надгробник; упућује на живот покојника на огњишту указујући на важност и значај његове погибелџи за отаџбину и колектив у слободарском смислу. Крајпуташ јесте чудновати фрагмент баштине српске културе, вредан песничке пажње која у духу Елиотове *Традиције и индивидуалног шаленџа* треба да ове *људске душе* лишене гроба и култа мртвих, удостоји *новој живоџи* у песмама, причама и романима. У том погледу, *Плава линија живоџи* јесте песнички и уопште поетички манифест целокупне стваралачке идејности Бранка В. Радичевића. Песник у смрти тражи присуство живота,

⁷ Ако осмотримо нпр. песму Бранка В. Радичевића „Како се сахрањује у Пријевору“ из књиге *Виџа јела, зелен бор* (1986) увидећемо да је вишеслојност обредне жртве приликом сахрањивања веома сложена, од обилног обедровања, преко даривања кошуља, до даће и подуџа.

па тако око крајпуташа расту зелена трава, јабуке и шљиве, а војници марширају на вечитој војној вежби: „У тишини шума које их окружују, изводе мртви војници свој вечити егзерцир. Мртва пешадија. На гробљу расту јабуке и шљиве. [...] Покрај крстача – зелена трава“ (Radičević 1961: 14–15). Радичевић парафразира Де Куланжове увиде и истиче систем својеврсног надилажења, али не и заборављања бола, на крајпуташима и надгробницима српских војника. Тако ће грчким митовима (Електра, Ифигенија) придодати властиту тезу о опирању смрти животом: „Гробља су весела бојом, али то не значи да је туга заборављена и да нема бола. [...] Требало се бранити од смрти. Бранити животом. И због тога су се зашарениле заставе. И због тога су споменици постали пркосници“ (Исто: 16).

*

Четири античка култа из *Анџичке државе* Фистела де Куланжа – култ мртвих (култ предака), култ породице, култ ватре и култ људске душе јесу Радичевићев основ и водиља за анализу истоветних култова/ феномена у српској култури исказаних на сеоским надгробницима и крајпуташима у западној и централној Србији. Радичевићево интересовање за симболику споменика крајпуташа наизглед је етнографско због информативног карактера есеја *Плава линија живота: српски сеоски споменици и крајпуташи*, али у дубљем семантичком слоју, како показујемо у раду, дело јесте модерностичког програмског типа јер указује на античке и архетипске основе целокупног песничког програма. Компаративна спрега два антрополошка, културолошка и културноисторијска феномена (античког и српског, словенског) у раду је дата кроз указе на Радичевићеве цитате и парафразе *Анџичке државе* Фистела де Куланжа, као и на њихову поетичку надоградњу. Увидели смо да је култ мртвих посредством крајпуташа истовремено и култ живих (и култ људске душе), због чега је плава линија – „линија живота и смрти“; антички култ породице или породичног завета да се упокојенима мора одати адекватна почаст део је наративне основе споменика; култ ватре или неугаслог пламена део је визуелних представа – једноставне пластике портретисања крајпуташа.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

БОЖИЋ, Лидија. Разговор са Бранком В. Радичевићем за емисију „Људи“ на Радио телевизији Србије: <https://www.youtube.com/watch?v=mCRDQml6Xkw>, приступљено 21. 6. 2024.

ДЕ КУЛАНЖ, Фистел. *Анџичка држава*. Београд: Просвета, 1956.

ДЕЛИЋ, Јован. „Бранко В. Радичевић и српско пјесништво XX вијека“. *Поезија Бранка В. Радичевића*. Д. Хамовић (прир.). Чачак: Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“; Београд: Институт за књижевност и уметност, 2016, 41–71.

- ЂУРИЋ, Милош. *Историја хеленске књижевности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003.
- ЗЕЧЕВИЋ, Слободан. *Кулш мртвих код Срба*. Београд: „Вук Караџић“—Етнографски музеј, 1982.
- ЗЛАТКОВИЋ, Бранко. „Култ предака у песништву Бранка В. Радичевића“. *Поезија Бранка В. Радичевића*. Д. Хамовић (прир.). Чачак: Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“; Београд: Институт за књижевност и уметност, 2016, 117–123.
- НИКОЛИЋ, Радојко. *Камена књија предака: о највишим са најдобрим споменика зајадне Србије*. Чачак: Народни музеј, 2018.
- РЕЧНИК српскога језика. Група приређивача. Нови Сад: Матица српска, 2011.
- САВИЋ РЕБАЦ, Аница. *Дух хеленства*. М. Ломпар, И. Деретић (прир.). Београд: Службени гласник, 2015.
- СРЕЈОВИЋ, Драгослав и ЦЕРМАНОВИЋ-КУЗМАНОВИЋ, Александрина. *Речник грчке и римске митологије*. Београд: СКЗ—ЈП Службени лист СЦГ, 2004.
- ХАМОВИЋ, Драган. „Лирски мит о ратару и ратнику“. Бранко В. Радичевић. *Вечита џешадија и сродне џесме*. Д. Хамовић (избор и поговор). Чачак: Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“; Гуча: Библиотека општине Лучани, 2017.
- ШМУЉА, Саша. *Поезија и џрозба: интершекциуални аспекти у збиркама џоезије Трајим џомиловање Десанке Максимовић и Камени спавач Мака Диздара*. Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет, 2012.
- BART, Rolan. *Književnost, mitologija, semiologija*. Ivan Čolović (prev.). Beograd: Nolit, 1979.
- BEMONT, Čarls. Bémont, Charles. „Fustel de Coulanges, Numa Denis“. In Chisholm, Hugh (ed.). *Encyclopedia Britannica* (11th ed.). Cambridge University Press. 1911, 374–375.
- DIL, Pol. *Simbolika u grčkoj mitologiji*. Miodrag Radović (prev.). Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1991.
- FUKO, Mišel. *1926–1984–2004 Hrestomatija*. P. Milenković i D. Marinković (prir.). Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija, 2005.
- МАКАРТИ, Džozef. McCarthy, Joseph „Fustel de Coulanges, Numa“ in Kelly Boyd, ed, *Encyclopedia of historians and historical writing* 1. Taylor & Francis, 1999, 429–430.
- MELETINSKI, Jeazar. *Poetika mita*. Jovan Janićijević (prev.). Beograd: Nolit, 1983.
- РОАРИЈЕ, Žan. *Istorija etnologije*. Aljoša Mimica (prev.). Beograd: Plato, 1999.

ИЗВОРИ

- РАДИЧЕВИЋ, Бранко. *Поноћни свирачи*. Београд: Новинско-издавачко предузеће Белетра, 1959.
- РАДИЧЕВИЋ, Бранко В. *Сеоски најдобрни споменници и крајџуџаши у Србији*. Ото Бихаљин-Мерин и Јара Рибникар (ур.). Београд: Издавачки завод „Југославија“, 1965.
- РАДИЧЕВИЋ, Бранко В. (прир.). *Виловска кочија: српске народне џриче*. Београд: „Вук Караџић“, 1989.
- РАДИЧЕВИЋ, Бранко. *Кадионик*. Никшић: НИП „Универзитетска ријеч“, 1990.
- РАДИЧЕВИЋ, Бранко В. *Сујеверице и грује речи*. Београд: СКЗ, 1990.
- РАДИЧЕВИЋ, Бранко В. *Сујеверице и грује речи: књија груја*. Београд: СКЗ, 1992.
- РАДИЧЕВИЋ, Бранко В. *Сујеверице и грује речи: књија џрећа*. Београд: СКЗ, 1995.
- РАДИЧЕВИЋ, Бранко В. *Сујеверице и грује речи IV: књија четврџа*. Београд: Просвета, 1999.
- РАДИЧЕВИЋ, Бранко В. *Вечита џешадија и сродне џесме*. Д. Хамовић (прир.). Чачак: Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“; Лучани: Библиотека Општине Лучани, 2017.
- РАДИЧЕВИЋ, Бранко В. *Бранко В. Радичевић*. М. Громовић (прир.). Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2023.
- RADIČEVIĆ, Branko V. *Plava linija života: srpski seoski spomenici i krajputaši*. Uglješa Krstić (ur.). Beograd: Savremena škola, 1961.

Milan B. Gromović

KRAJPUTAŠ (A ROADSIDE MONUMENT) AND FOUR ANCIENT CULTS:
BRANKO V. RADIČEVIĆ AND FISTEL DE COULANGE

Summary

This paper analyzes the presence of four ancient cults in Branko V. Radičević essay *Plava linija života* [*The Blue Line of Life: Serbian Rural Monuments and Wayfarers*] (1961). Those are the cult of the dead (cult of the ancestors), the cult of the family, the cult of fire and the cult of the human soul. In his essay, Radičević relies on Fistel de Coulange's study *Država starog veka* [*The State of the Old Century, 1895*] [*The Ancient State*] in which insights into the differentiation of four ancient beliefs in the context of ancient civilization were presented. A review of the ethical, aesthetic, religious and mythological components of tombstones and roadsides in *The Blue Line of Life* begins. A quote from De Coulange's work „The most severe sentence was: sentenced to death and deprived of burial” on Branko V. Radičević seems like a leitmotif, because a Serbian soldier (or a Serbian Spartan) from the Great War and other battle whirlwinds died in the same way as an ancient martyr - he was executed in a foreign country and his grave is unknown. The only institution that remembers him as such and protects his memory is krajputas. Through the vision of De Coulange's ancient city and the overall spirituality (beliefs) nurtured by the polis, we look at Radičević's essay. We see that the cult of the dead is the same as the cult of the living, which is why the blue line is the „line of life and death”; the ancient cult of the family or the family vow that the deceased must be adequately honored is part of the narrative basis of the monument; the cult of fire or an unextinguished flame is part of visual representations - simple plastic portrayals of street people; the ancient cult of the human soul, with its basis in metempsychosis and reincarnation, is a special essayistic passage of *The Blue Line of Life* and is directed at the edict of continuity and the unbreakable vertical of ancestors and descendants. We rely on the insights of Branko Zlatković, Dragan Hamović, Jovan Delić, Paul Dil, Rolan Bart, Anica Savić Rebac and Miloš Đurić. In the paper, we come to the conclusions that the four ancient cults defined in Fistel de Coulange's book *The Ancient State* are Radičević's basis and guide for the analysis of identical cults in Serbian culture expressed on village tombstones and roadsides in western and central Serbia, and that the poet is a poetic extension in his essay created a modernist program in the spirit of Thomas Sterne Eliot and his views on poetic tradition expressed in the essay *Tradition and Individual Talent*.